

Чорнобильські тексти сучасних українських письменників як художні моделі національного буття в час апокаліпсису

І. М. Онікієнко

Криворізький державний педагогічний університет

У статті розглядаються чорнобильські тексти В. Яворівського, І. Драча та В. Кордуна, в яких зображено Чорнобиль як явище глобальної катастрофи, її причини та наслідки. Кожен текст представлено як своєрідну художню модель національного буття в час Апокаліпсису.

Ключові слова: Чорнобиль, апокаліпсис, символ, національне буття.

В сучасному літературно-критичному дискурсі з Чорнобилем пов'язують формування нової свідомості та нової української літератури — апокаліптичної, реально-трагічної (модерної) та післяапокаліптичної, між грою і апокаліпсисом, на межі між високою та масовою культурою (постмодерної). Обидва ці часові відрізки буття українського народу знайшли своє відображення в чорнобильських та післячорнобильських художніх текстах і є ще недостатньо дослідженими. Автори, які писали й пишуть про Чорнобиль, прагнуть зробити текстуальний прорив — дати повідомлення, яке веде до правди та відображає правдиву реальність. Ця правда стала одкровенням для українців у кінці ХХ століття, її мають знати всі наступні покоління. Новий світ, створений ядерною катастрофою, описаний у всій своїй жахливості Світлоною Алексієвич в документальній книзі «Чорнобиль: хроніка майбутнього» [1, с.33]. Фредерик Лемаршанд розглядає Чорнобиль топографічно як переплетення ідеальних місць, текстів і дискурсів на поверхні тіла національної культури у книзі «Топос Чорнобиля» [5, с.21]. Марко Павлишин розглядає вплив чорнобильської теми на становлення жанрів сучасної української літератури [7, с.176]. Тамара Гундорова в монографії «Післячорнобильська бібліотека. Український постмодерн» розглядає Чорнобиль як епоху народження в Україні нової постмодерної свідомості та постмодерної літератури [2, с.22].

Марко Павлишин називає деякі істотні риси соціокультурного контексту, в якому формуються провідні ознаки чорнобильського жанру. На думку критика, чорнобильська катастрофа така далекосяжна і така загальна своїм уже видимим і ще потенційним ефектом, що вона приєдналася до тих небагатьох подій (як Голод чи Друга світова війна), що ввійшли в загальну громадську свідомість і таким чином стали покликом для літератури та інших форм культурної репродукції. По-друге, у країнах Східної Європи серед літераторів та їхніх читачів вельми поширене переконання про високе покликання і обов'язок літератури осмислювати головні суспільні питання моменту [7, с.176]. Цим пояснюється напружений вузол проблем в чорнобильських текстах. Безвідповідальність у керуванні реактором, бюрократичний параліч і злочинна негласність як перша офіційна реакція на катастрофу — вся ця Правда стала видимою для авторів чорнобильських текстів як наслідок докорінної порочності всієї системи в її економічному, політичному, суспільному аспектах. Тому всі автори чорнобильських текстів мучаться дилемою: «чи личить показувати таку глобальну подію крізь призму тільки власної обмеженої свідомості?» [7, с.177]. Так у чорнобильських текстах лишаються існувати паралельно дві правди — велика: про злочинні дії імперії і маленький наратив — «своя правда» свідків.

Не можна не брати до уваги також і біблійно-християнський аспект чорнобильських текстів. їх символічний зміст пов'язаний з Апокаліпсисом, про який іде мова в главі 8 об'явлення св. Івана Богослова. По сурмленні шістьох Анголів мало відбутися нищення землі та людства за тяжкі гріхи. Саме третій Ангол спричинив Чорнобиль: «І засурмив третій Ангол, — і велика зоря спала з неба, палаючи, як

смолоскип. І спала вона на третину річок тана водні джерела. А ймення зорі тій Полин. І стала третина води, як полин, і багато людей повмирали з води, бо згіркла вона» [9, с.285]. Біблійний смолоскип — зло- віщий символ трагедії — зустрічаємо у всіх чорнобильських текстах. І лише в поемі В. Кордуна «Плач по землі поліській» іде мова про наближення Царства Божого по сьомій сурмі, як у главі 11 об'явлення св. Івана Богослова: «Перейшло панування над світом до Господа нашого та до Христа Його, — і Він зацарює на вічні віки! І час настав дати заплату тим, хто Ймення Твого боїться і знищити тих, хто нищить землю» [9, с.287]. Ідучи за Біблійною версією, Кордун пророкує спасіння українського народу в Царстві Божому та справедливе покарання Найвищим Судом винуватців трагедії.

В романі В. Яворівського «Марія з полином у кінці століття» катастрофа розкривається переважно через долю родини Мировичів, батьківська оселя якої була в селі Городища, розташованого за 20 км. від атомної станції. Яворівському йшлося про те, що розкрити правду про справжні наміри й шляхи імперії до дешевого збагачення, нехтування Москвою долями України й українців, адже нікому не спадало на думку розташовувати «мирний» атом під стінами білокамінної.

Історія кар'єрного росту Олександра Мировича — це історія про те, як старший син видумав смерть молодшим братам і всьому родові. Найяскравіше імперський міф про безпечність «мирного» атома розвіюється на прикладі трагічної долі другого в родині сина — Миколи Мировича — оператора на IV реакторному блоці. Кульмінаційним в романі є 33 розділ, коли в час нічного чергування Миколи, в час проведення атомного експерименту, в час злочинного вимкнення аварійної системи, Микола за лічені хвилини зрозумів рівень небезпеки атомного реактора, рівень боягузтва начальника зміни, рівень руйнівної, смертоносної сили. З цими знаннями йому довелося відійти у вічність, натомість автор малює жахливу картину апокаліптичного видива, що запало над містом: «З руїни реактора виривається в небо стовп зловіщого вогню, пари, уламків перекриття, блискучих труб, палаючих шматків графіту. Вогненний стовп завмирає на висоті півтора кілометра, на вершині його утворюється світляна куля, яка начеб засмоктує в себе цей примарний стовбур, всередині якого щось рухається, згортається й випростується, але сам він стоїть над нічною землею, як велетенська ялинкова іграшка блідо-вишневого, майже кривавого кольору. наче вагається, куди ж йому пустити свій корінь» [8, с.207].

Син Миколи Тарасик має великі печальні очі, в яких відбито сни його підсвідомості — всі печально-трагічні. Вдень він перемальовує їх на папері: «вовки з рогами, квіти з роззявленими ротами, листки у вигляді людських очей, дерево кричить щось кількома своїми дуплами» [8, с.184]. Малюнки сина ніби попереджали батька про небезпеку, а на одному, що висів над ліжечком і зовсім прочитувалися батькова і його трагічні долі: «намальовано величезну чудернацьку квітку, схожу на атомний гриб, і на розпуклу водяну лілею, з якої виборсується двоголовий Змій-Горинич» [8, с.184]. Так дитячі страхи втілились у новій, сюрреалістичній дійсності, в зупинених дитячих життях, що забрав із собою з України атомний гриб.

Найповніше трагічність ситуації, в якій опинився український народ, розкривається через сприйняття матері Марії Гнатівни. Мати не може змиритись з тим, що після вибуху радіація знищила землю-годувальницю. Ця жахлива химера проникла і в землю, і в корову Мавру і навіть в тіло маленької Ліди, яку діти дражнять «телевізійною». Радіація зруйнувала землю і тіло — це не вкладається у материнській свідомості. Вона роздумує про майбутнє українського роду, який вижив після війни з фашистами, який відживила земля, що тепер стала зоною: «Що буде з тобою, роде мій? Розірвало, розкидало тебе, наче велику й страшну війну пережили. І без землі залишилися, ніби програли цю війну» [8, с.308]. Місія Марії — оберігати онуків від радіації, бо їм жити і спокутувати за гріхи батьків, і продовжувати життя.

З 1987 року з'являється й поетичне осмислення чорнобильської трагедії — поеми «Зона» Л.Горлача, «Вибух» С.Йовенко, «Сім» Б.Олійника. І.Драч також створив великої емоційної сили і напруження поему «Чорнобильська мадонна». Авторська позиція

визначається то правдивістю й мужністю, то сумнівами й хитаннями, страхом, чи зможе поет висвітлити таку глобальну тему, чи знайде слова, щоб передати міру людського болю. Адже, як констатує автор, після Чорнобилю біль перейшов у мистецтво — в слово, в пензель і фарби, в жезл диригента. Це визначає жанрову особливість «Чорнобильської мадонни» — ліро-епічна поема, а за структурою — поема-фреска (або поема-мозаїка). Поема має композиційне обрамлення: починається і завершується епіграфами — словами із народного епосу та з «Марії» Т. Шевченка. Як Шевченко у «Марії» покладав всі надії на пресвітлий образ Божої Матері, так і Драч свій ідеал у відродженні України бачить в образі Чорнобильської Мадонни. Всі композиційні одиниці поеми об'єднує центральний образ жінки — Матері, що концентрує у собі минулу, сучасну й майбутню долю України та людства. Цей образ має декілька художніх планів реалістичний, символістичний, міфологічний, сюрреалістичний. Апокаліпсис в поемі втілюється в голосінні ліричного героя, який не знаходить ніде притулку, втікаючи від чорнобильської біди, втіленої в образі вогненного хреста. І в самому епіцентрі катастрофи палає людський син: «Той огненний хрест, а на ньому і в нім / Палає мій син у кільці вогням, / Бо атомні цвяхи засаджено в руки, Бо губи горять од пекельної муки» [3, с.48]. Біблійний час стає часом теперішнім. Це сьогоднішня страта сина людського, ліквідатора чорнобильської пожежі, допомогти якому не може навіть любов батька. Недаремно сегмент поеми названо «Материнська пісня з чоловічої душі». Трагедія ліричного героя символізує загальнолюдську хресну дорогу.

Віктор Кордун прийшов у літературу пізніше І.Драча та

В.Яворівського і в дочорнобильську епоху, на відміну від поетів-депутатів, кон'юктурою мислення не вирізнявся. Ключова тема всієї творчості митця — Полісся, «мала батьківщина» поета. Михайло Москаленко зазначає, що образ Полісся у Кордуна розкрито за допомогою «тих особливостей символіки та метафорики, що проявляються на пограниччі архаїчних шарів української фольклорної стихії та відкриттів світового поетичного авангарду нашого століття [6, с.122].

Вибух на Чорнобильській електростанції 26 квітня 1986 року

В.Кордун пов'язує із падінням «останньої в нашому часі» тоталітарної імперії. Таким вступом він починає свою поему «Плач по землі поліській», яку можна вважати вже постчорнобильським текстом. У розділі I показано, як Чорнобиль змінив світ на пустелю і запала тиша. Для автора перша ознака небуття рідного народу — смерть пісні, бо душі пісень вже відійшли з цього світу і «пташиними зграями потяглися за обрій, як дим» [4, с.43]. Вибух — смерть асоціюється із «вогненным чорнобильським вовком» [4, с.44], що шугнув у нашу кров. Потайних криків смерті — радіації ніхто не зміг знайти, а тим часом вона попускала коріння всередині кожного з нас.

Найтрагічніший в поемі — 6-й розділ, в якому мова іде про «загублені дольки» поліських дітей, уражених радіацією. Їхні нерозквітлі малесенькі душі ховаються від білої смерті у лісах, між білих конвалій. Ліричний герой молить Господа узяти в нього жменю цих дольок і пустити плести «за триста морів — аж до чистого раю» [4, с.49].

Сьомий розділ свідчить про розпад мови. Вона більше не володіє арсеналом знаків, аби розповісти про трагічне вбивство життя на землі: «Слова спопеліли / й віднині нічого не значать / розпалася мова на безвихідну тишу, / і ніяк тепер розповісти, / що світи і часи змістилися і в диму волохатому/ виповзло із розколин назовні лускате пекло» [4, с.50].

Провідний у 8-му, останньому, розділі — мотив, протилежний Апокаліпсису, який, за словами М.Москаленка, присутній в Корду-новому світі, «як ще один, щонайменше рівновеликий попередньому, наскрізний мотив: Блага Вість про спасіння — порятунок людини і світу» [4, с.156].

Якщо І.Драч осмислює трагедію розп'яття людського Сина за гріхи людства, то В.Кордун осмислює вознесіння як шлях порятунку для української нації, яка втратила своє пристанище на землі. Проблема буття українського народу в постчорнобильську епоху вирішується через діалектику співвідношень: небесного та земного начал;

космічного двообою світла й п'їтьми та кінцем світу як імовірним фіналом цього двообою. Життя — смерть — позасвіття — воскресіння є шляхом українського народу до Бога, до раю. Всі чорнобильські тексти, попри їх трагічність, пропонують художню модель продовження буття української нації. Так В.Яворівський та І.Драч покладають надії на збереження роду на матір, Мадонну. В поемі В.Кордуна взагалі відсутній образ матері. У центрі художньої уваги митця — екзистенційно загублена в розколотому всесвіті, безпритульна нація. Ні влада, ні суспільство, ні жінка не мають засобів до її порятунку. Тому всі надії поет покладає на Бога-отця, який воскресив розіп'ятого сина і возніс до себе на небо. Так через релігійно-християнську символіку буття української нації трансформується в постчорнобильський міф.

Список використаних джерел:

1. Алексієвич Світлана. Чорнобиль: хроніка майбутнього [документальна книга] / С.Алексієвич // Сучасність. — 1998. — №4. — С. 15-33.
2. Гундорова Тамара. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн [монографія] / Т. Гундорова. — К.: Часопис «Критика». — 2005. — 263 с.
3. Драч І. Чорнобильська Мадонна. [Поема] / Іван Драч // Вітчизна. — 1988. — №1. — С.42-62.
4. Кордун В. Плач по землі поліській. [Поема]. Віктор Кордун // Зимовий стук дятла: [Поезії]. — К.: Український письменник, 1999. — С.43-51.
5. Лемаршанд Ф. Топос Чорнобиля / Фредерик Лемаршанд. — К.: Дух і літера, 2001. — Ч.7-8. — 374 с.
6. Москаленко М. Віктор Кордун: поезія і велич світу. [Літературно-критичні статті] / Михайло Москаленко // Кур'єр Кривбасу. — 1999. — №115. — С. 143-156.
7. Павлишин Марко. Чорнобильська тема і проблема жанру. Канон та іконостас: [Літературно-критичні статті] / М. Павлишин. — К.: Час, 1997. — С.175-184.
8. Яворівський В. І засурмив янгол. В 3 т. / Володимир Яворівський. — К.: Глобус, 1993. — Т. 3: Повість, роман. — 317 с.
9. Біблія. — К.: Біблійні товариства, 1995. — 296 с.